

वक्त्रेजः तद्विविधं नित्यमनित्यं च नित्यं परमाणुरूपं अनित्यं कार्यरूपं पुनस्त्रिविधं शरीरेन्द्रियविषय
भेदात् शरीरमादित्यलोके इन्द्रियं रूपग्राहकं चक्षुः दृष्टता राग्रवर्ति विषयश्चतुर्विधः भौमदिभ्यो द
र्शकरजभेदात् भौमं च द्वादिभ्यो अविंशतं दिव्यं विद्युदादि भुक्तस्य परिणामहेतुरीदृश्यं आकरजं सुव
र्णादि रूपरहितस्य जीवात्मायुः सद्विविधा। नित्योऽनित्यश्च नित्यपरमाणुरूपः अनित्यकार्यरूपः
पुनस्त्रिविधः शरीरेन्द्रियविषयभेदात् शरीरं वायुलोके इन्द्रियं स्पर्शग्राहकं त्वक्त्वर्चसरीरवर्ति
विषयो दृष्टादिकं पहेतुः शरीरांतः संचारिवायुः प्राणाः स एकोऽप्युपाधिभेदात् प्राणा पानादिकं संज्ञां
लभते शब्दगुणमाकाशं तच्चैकं विभु नित्यं च अतीतादि व्यवहारहेतुः कालः स वैको विभु नित्यश्च प्राण्या
दिव्यवहारहेतुर्दिकं सावैकानित्यादि विभीच ज्ञानादिकरणात्मा सद्विविधः परमात्मा जीवात्मा च तत्रैव
रः सर्वज्ञ परमात्मा एक एव जीवात्मा प्रतिशरीरं निम्नो विभु नित्यश्च सुष्या युपलक्षि साधनमिन्द्रियं मनः त
च्च प्रत्यात्मनियतत्वाद नंतमण्डरूपं नित्यं च चक्षुर्मात्रग्राह्यगुणरूपं तदुक्तं नीलपीतरक्तहरितकपि

त. ह
२

अवित्रभेदात्तत्प्रविधं पृथिवीजलतेजोवृत्तिः तत्र पृथिव्यां सप्रविधं अभाभरं शुक्लं जले शुक्लं भास्वरं तेजसि र
 सनग्राह्यो गुणो रसः सर्वं सुरा मूलवण कटुकखायतिक्तभेदाष्टविधः पृथिवीजलवृत्तिः पृथिव्यां षड्विधः
 जले मधुरस्व घ्राणग्राह्यो गुणो गंधः सप्तद्विविधः सुरभिरसुरभिश्च पृथिवीमात्रवृत्तिः त्वगींद्रियमात्रग्राह्यो
 गुणः स्पर्शः सत्रिविधः शीतोष्णामुष्माशीतभेदात् पृथिव्यप्रेतो वायुवृत्तिः तत्र शीतो जले उष्मस्तेजसि
 अतुष्माशीतपृथिवीवायोः रूपादिवत्तु स्यं पृथिव्यां पाजकमनित्यं च अन्यत्रापावकमनित्यमनित्यं च नि
 त्यंगतं नित्यमनित्यगतमनित्यं एकादिव्यवहादहेतुः संख्या नवद्वयवृत्तिः एकत्वादियराद्वयव्यतंसंख्या एक
 त्वनित्यमनित्यं च नित्यगतं नित्यं अनित्यगतं नित्यं द्वित्वादिकंतु सर्वत्रानित्यमेव मानव्यवहारासाधारणं कारणं
 परिमाणं नवद्वयवृत्तिः तच्चतुर्विधं अनुमहदीर्घद्वयभेदात् पृथक् व्यवहारासाधारणं कारणं पृथक्त्वं स श्री
 र्वद्वयवृत्तिः संयुक्तव्यवहारअसाधारणं हेतुः सर्वद्वयवृत्तिः संयोगनाशको गुणो विभाग सर्वद्वयवृत्तिः परा
 परव्यवहारकारणो परत्वापरत्वेति द्विविधे दिक्कृते कालकृते चेति द्वयस्यैदि कृतं परत्वं समीपस्यैदि कृतं अपर

त.सं
३

कारणं तथातंतवः पटस्य पट्यस्य गतरूपादेः कार्येण कारणेन वा सहेकस्मिन्नर्थे समवेतत्वे सत्कारणाम
समवायिकारणम् यथातंतुसंयोग यटस्य तंतुस्य पटगतस्य तदुभयभिन्नकारणम् निमित्तकारण
म् यथातुरीवेमादिकं पटस्य तदेतत् त्रिविधकारणमथेय इसाधारणान्तदेवकारणं तत्र प्रत्यक्षज्ञानकारणं
प्रत्यक्षम् इन्द्रियार्थसन्निकर्षजन्यज्ञानप्रत्यक्षम् तद्विधिवं निर्विकल्पं सविकल्पं च तत्र निष्प्रकारकं ज्ञाननिर्वि
कल्पम् सप्रकारकं ज्ञानं सविकल्पं यथादित्योयं ब्राह्मणायं श्रामोयमिति प्रत्यक्षज्ञानहेतुरिन्द्रियार्थसन्निकर्ष
यद्विधः संयोगसंयुक्तसमवाय संयुक्तसमवेतसमवायः समवायतमेवेतसमवायः विशेषणविशेष्यभावश्चे
ति वक्षुषाद्यटप्रत्यक्षजनने संयोगः सन्निकर्ष घटरूपप्रत्यक्षे संयुक्तसमवायः वक्षुसंयुक्ते घटे रूपस्य समवाया
त् रूपत्वसामान्यप्रत्यक्षे संयुक्तसमवेतसमवायः किर्णाविवरत्वाकाशस्य ओत्रत्वात् वक्षुसंयुक्ते घटे रूपं समवेतं
तत्र रूपत्वस्य समवाया ओत्रेण शब्दसाक्षात्कारे समवायः सन्निकर्ष कर्णाविवरत्वाकाशस्य ओत्रत्वात् शब्दस्या
काशगुणत्वात् गुणगुणिनोश्च समवायात् शब्दत्वसाक्षात्कारे समवेतसमवायः सन्निकर्ष ओत्रसमवेतशब्देस्य

श्री
३

जेष्टकालकृतं परत्वं कनिष्ठकालकृतं मयत्वं आद्ययतनासमवायिकारणां गुरुत्वं पृथिवीजलवृत्तिः स्यन्दनासमवा
यिकारणां द्रवत्वं पृथिव्यग्नेजोवृत्तिः तद्विविधं सांसिद्धिकं नैमित्तिकं च सांसिद्धिकजले नैमित्तिकं पृथिवीतजसोः पृ
थिव्याद्युतादौ अपिसंयोगजं द्रवत्वं तेजसि सुवर्णादौ वरुणादियिं डीभावहेतुर्गुणस्त्रैः जलमात्रवृत्तिः ओन्नग्राहो
गुणशूद्रः आकाशमात्रवृत्तिः सद्विविधः धन्यात्मको वर्णात्मकश्चेति धन्यात्मको भेदादौ वर्णात्मकः संस्कृतभाषा
यः सर्वव्यवहारहेतुर्वुद्धिज्ञानं साद्विधा स्मृतिरणुभवश्च संस्कारजन्यं ज्ञानं स्मृतिः तद्विमं ज्ञानमनुभवः सद्विविधं य
थाथोन्नयथार्थश्च तादृशितत्प्रकारको नुभवो यथार्थं मेव प्रमेत्युच्यते तदभाववृत्तितत्प्रकारको नुभवोऽयथार्थ
यथार्थानुभवश्चतुर्विधः प्रत्यक्षा नुमित्युपमिति शाब्दभेदात् तत्करणमपि चतुर्विधं प्रत्यक्षा नुमाना यज्ञानशब्दभेदा
त् व्यापारवदसाधारणकारणकरणं तज्जन्यत्वे सति तज्जन्यजनको व्यापारः अन्यथा सिद्धकार्यनियतपूर्ववृत्तित्वं कार
णत्वं कार्यप्रागभावाप्रतियोगिकारणां विविधं समवाय्यसमवायिनिमित्तभेदात् यत्समवेन कार्यमुत्पद्यते तत्समवायि

विशेषात्

समवायाजभावप्रत्यक्षेविशेषभायः सन्निकर्षः घटाभाववद्वर्तलमित्यत्रवक्षुः संयुक्तेभूतले घटाभावस्यविशेषे यरा
त्वात् एवंसन्निकर्षयद्वज्जन्यंज्ञानंयुत्यक्षम् तत्करणमिन्द्रियम् तस्मादिन्द्रियंयुत्यक्षप्रमाणमिति सिद्धं अनुमितिक
रणमनुमानम् यरास्पर्शजन्यंज्ञानमनुमिति व्याप्तिविशिष्टयक्षधर्मतात्त्वानं यरामर्थः यथावद्विद्याव्यधूमवानयंय
र्वत इतिज्ञानंयरामर्थः तज्जन्ययर्वतोवह्निमानितिज्ञानमनुमितिः यत्रधूमस्तत्राग्निरिति साहचर्यनियमोवाव्याव्य
स्ययर्वतादिद्वित्वंयक्षधर्मता अनुमानं द्विविधम् स्वार्थयगर्थव स्वार्थस्वार्थानुमेतिहेतुः यथाहिस्वयमेवभूयो
दर्शनेनयत्रधूमस्तत्राग्निरिति महानसाहोव्याप्तिगृहीत्वायर्वतसमीपंगतः स्तद्वर्तवागोमंदिहिरुतः पर्वतधूमं
यत्रयन्व्याप्तिं स्मरति यत्रधूमस्तत्रवह्निरिति तदनंतरं वद्विद्याव्यधूमवानयंयर्वत इतिज्ञानमुपपद्यते अयमेवलिङ्ग
यरामर्श इत्युच्यते तस्मात्पर्वतोवह्निमानिति ज्ञानमनुमितिरुच्यते तदेतत्स्वार्थानुमानम् यातुस्वयंधूमादग्निं
न्यथा महानमः तथाचार्यं तस्मात्त्रयैत्यनेन प्रतिष्ठादितात्त्रिगात्परायप्रतिपद्यते प्रतिज्ञाहेतुदोहरणायनननि
गमनानिपेवावयवाः पर्वतोअग्निमानितिप्रतिज्ञा धूमवत्वादितिहेतुयोयोधूमवानोतोअग्निमान्यथा महानम इत्युदा
मनुमायवरप्रतिपत्त्यर्थं पंचावयवंवाक्यं प्रयुक्तेतत् यराथानुमानम् यथायर्वतोअग्निमान्धूमवत्वात् योयो

नवान् सोमोपि

[illegible]

यथा शब्देनित्यः शब्दत्वादित्यत्र शब्दत्वादित्यत्र शब्दत्वं शब्देभ्यो नित्येभ्यो व्यावृत्तं शब्दमात्रं नृत्ति अन्यव्यतिरेकदृष्टान्तरुहि
 तानुपसंहारियथा सर्वमनित्यं प्रमेयत्वादिति अत्र सर्वस्यापि यक्षत्वाद्दृष्टान्तेनास्ति साध्याभावव्याप्यहेतुर्विरुद्धः यथा शब्दो
 नित्यः कृतकत्वादिति कृतकत्वं हि नित्यत्वाभावेनानित्यत्वेन व्याप्यं साध्याभावसाधकहेतुं तरं यस्य सः सत्युति पक्षः यथा शब्दो
 नित्यः कृतकत्वं शब्दोऽनित्यः कार्यत्वाद्यद्वयदिति असिद्धस्त्रिविधः आश्रयासिद्धः स्वरूपासिद्धाव्याप्यत्वासिद्धश्चे
 ति आश्रयासिद्धोऽव्याप्यत्वा यथा शब्दो नारविन्दं सुरतिशयविन्दत्वात् सरोजारविन्दवदिति अत्र गगनारविन्दत्वाश्रयः स
 वनात्वेव स्वरूपासिद्धो यथा शब्दो गुणः वाक्षुष्यत्वादिति अत्र वाक्षुष्यत्वं शब्देनास्ति शब्दस्य भावरात्वात् सोपाधिको व्याप्यत्वा
 सिद्धः साध्यव्यापकत्वे सति साधना व्यापकत्वं उपाधिः साध्यसमानाधिकरणात्वं ताभावा प्रतियोगित्वं साध्यव्यापकत्वं साधन
 वन्निष्ठात्वं ताभावा प्रतियोगित्वं साधना व्यापकत्वं यथा पर्वतोऽधुमवान् वह्नि मत्वादित्यत्र आ धन संयोग उपाधिः तथा
 हि यत्र धूमस्तत्र आर्द्धधन संयोग इति साध्यव्यापकता यत्र वह्निस्तत्र आर्द्धधन संयोग इति ना योगोत्पत्तेः आर्द्धधनाभावा
 त् सर्वसाध्यव्यापकत्वे सति साधना व्यापकत्वादादेधन संयोग उपाधिः सोपाधिकत्वात् वह्नि मत्वं व्याप्यत्वासिद्धः यस्य

त. सं

साध्याभावः प्रमाणाज्जरेण निश्चितः वाधितः यथा वह्नि रनुद्यम इव न्यादिति अत्रानुद्यमस्य साध्याभावः उद्यमत्वं
वर्जितं प्रत्यक्षेण न गृह्यते इति वाधितत्वं। व्याख्यातमनुमानं। उच्यते करणं उच्यमानं। संज्ञातं ज्ञित्वं वंधज्ञानमुच्यमिति
तत्करणं सादृश्यं ज्ञातं। अतिदेशवाक्यार्थस्मरणान्तरव्यापारः। तथा हि कश्चित् गवयशब्दार्थमज्ञानत्वेन कृतश्चित्ता
रणकपुरुषात् गोशब्दो गवय इति श्रुत्वा वनंगतो वाक्यार्थस्मरणं गोशब्दं पिराहं पश्यति। तदन्तरं न यं गवयशब्दो
व्य इति रथयति रथ्यद्यते। इति व्याख्यातमुपमानं। आप्रवाक्यशब्दः। आप्रस्तु यथार्थवक्ता। वाक्यं पदसमूहः। यथा गामा
नयेति। वाक्त्वं पदं। अस्मात्पदादयमर्थो बोधव्य इति ईश्वरशंकेतः शक्तिः। आकांक्षा योग्यता संनिधिश्च वाक्यार्थज्ञा
नहेतुः पदस्य पदान्तरव्यतिरेकप्रयुक्तान्वयानुभवकत्वमाकांक्षा। अर्थावाधो योग्यता पदानां विस्तृतेनोच्चारणं सं
निधिः। आकांक्षादिरहितं वाक्यं अप्राणं। यथा गोरश्चः पुरुषो हस्तीति न प्रमाणां। आकांक्षाविरहात्। अपेनासेवेदिति
न प्रमाणां। योग्यताविरहात्। प्रहरे प्रहरे असरो हारितानि गामानयेत्यादि यदाति न प्रमाणां सान्निध्याभात् वाक्यं द्वि
विधं। वैदिकं लौकिकं। वैदिकं मीश्वरोक्तत्वात् सर्वमेव प्रमाणां। लौकिकं तु माप्रोक्तं प्रमाणां। अन्यदप्रमाणां। वाक्यार्थ
ज्ञानं ज्ञादज्ञानं। तत्करणं शब्दः। यथार्थानुभवेनिरूपितः। अयर्थानुभवस्त्रिविधः। शंशयविषययतर्कनेधा

श्रुति ४

त। एकस्मिन्नेति विरुद्धना नाधर्मवेति शब्दज्ञानसंशयः। यथास्थानुर्वापुरुषो वेति मिथ्याज्ञानं विपर्ययः। यथाश्रुता
विदर्जतमिति व्याप्यरोपनव्यापकारोपस्तर्कः। यथा यदि वह्निर्नैस्थानि हि धूमो वस्यदिति। स्मृतिः। पिदिधा। यथा
धर्मा अयथा धर्माव। प्रमाज न्यायधर्मा। अप्रमाज न्यायधर्मा। सर्वे वा स तु कुलवेदनीयं सुखं। प्रतिकूलवेदनीयं
दुःखं। इच्छाकामः। क्रोधो द्वेषः। कृतिप्रयत्नः। विहितकर्मजन्यो धर्मः। निषिद्धकर्मजन्यस्त्यधर्मः बुद्ध्यादयो व्योम्ना
श्रुतिः। तस्मात्तु गुणा। बुद्धीक्षा प्रयत्नानि नित्या अनित्याव। नित्या इन्द्रस्य अनित्या जीवस्य संस्कारास्त्रिविधाः वेगो भावना
स्थितिस्थापकश्चेति त्रैगुण्यव्यादि जतुष्टमनोवृत्तिः। अनुभवजन्या स्मृतिहेतुर्भावना ज्ञातममात्रवृत्तेः अन्यथा
कृतस्य पुनस्तथैव स्यात्कस्त्विति स्थापकः कदादिदृष्टीवृत्तिः। बलनात्मकं कर्म उर्ध्वदेशसंयोगहेतुरुक्षेपणी
अधोदेशसंयोगहेतुरयक्षेपणी। वारीरसन्निकृष्टसंयोगहेतुर्गर्भकचरी विप्रकृष्टसंयोगहेतुः प्रसारणी। अ
न्यत्सर्वगमनं नित्यमेकमनेकानुगती सामान्यं। द्वयगुणकर्मवृत्तिः परं सत्ता। अप्ररं द्रव्यत्वादिति नित्यद्रव्यवृत्त

न. सं.
६

योवावर्तकाविशेषानित्यमेव न्यस्तमवाय अयुतसिद्धतिः ययोमध्ये एवमयराश्रितमेवावतिष्ठते तावद्युतसि
द्धौ अयवयवावयवीनो गुरागुरिनीक्रियाक्रियावन्नो जातिव्यक्तौ विशेषनिद्रव्यवेति अनादिसांतप्राभावः उत्पत्ते
पूर्वकार्यस्य सादिरनंतः पुष्पं सा भावः उत्पत्ते रंकार्यस्य त्रेकालिक संसर्गावच्छिन्नप्रतियोगिकोत्पत्ताभावः यथा
भूतुलेद्येनास्ति तादात्म्यसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिकोत्पत्ताभावः यथा घटः यद्येन भवति सर्वेषामपि पदार्थानां
यथा यथा मुक्तेष्वेवांतरमावात्सप्रेव पदार्था इति सिद्धिं कनादयो न्यायमतयोर्वा लुप्यति सिद्धये अन्तमटेन
विदुषारचितस्तर्कसंग्रहः इति श्रीअन्तमटविरचितस्तर्कसंग्रहसमाप्तिः ॥

रम
६